

1302: economische en sociale context van het Frans-Vlaamse conflict

Marc Boone*

Het graafschap Vlaanderen aan het einde van de *Indian summer* van de middeleeuwse groei

Sinds het einde van de 11de en doorheen de 'lange 12de eeuw' groeide de Westerse economie en bevolking gestaag aan. Gedragen door een systematische ontginningsbeweging en door een evenwicht tussen landbouwproductiviteit en bevolking, zorgde deze groei in enkele, geografisch bevoordeelde gewesten, zoals de kustgebieden van de Nederlanden, gelegen op de delta van grote bevaarbare rivieren, ook voor een merkwaardige opbloei van artisanale, zelfs industriële activiteiten en van de handel die daarmee samenhing. Het graafschap Vlaanderen beschikte op die wijze met een stad als Brugge over een 'gateway' naar de internationale handel. Rond 1280 was Brugge de draaischijf voor de internationale handel in Noord-West-Europa en ook, dankzij een netwerk van voorhavens langs het Zwin waarvan Sluis en Damme de belangrijkste waren, een vaste ankerplaats voor de schepen van de grote Italiaanse handelsrepublieken, Genua en Venetië. Brugge was het centrum waarlangs in belangrijke mate de uitvoer van de Vlaamse lakens geschiedde. Voor Brugge aan haar opgang begon, in het laatste kwart van de 13de eeuw, vond de handel voornamelijk over land plaats, met de cyclus van jaarmarkten in de Champagne als draaischijf. Het laken had de Vlaamse steden beroemd gemaakt in heel Europa en

zelfs erbuiten. Italiaanse en Hanzeatische handelaren commercialiseerden het tot ver buiten de grenzen van de christenheid. Dit laken werd in zowat alle Vlaamse steden geproduceerd, maar enkele steden: Gent, Ieper en Dowaaï waren tot industriële centra uitgegroeid. De klassieke draperie greep plaats in een complex en gedifferentieerd productieproces, dat in de grote steden aan duizenden werknemers arbeid verschafte. Indirecte tellingen laten toe te stellen dat zowat 60% van de Gentse bevolking direct of indirect haar levensonderhoud aan het welzijn van de textielsector ontleende. Binnen de draperiesector was een sterke hiërarchie tot stand gekomen tussen verschillende groepen die elk voor een deel van het gecompliceerde productieproces verantwoordelijk waren. De kleine artisanale ondernemer die in principe een wever was, was op zijn beurt werkgever ten overstaan van de voller, belast met het afwerken en op formaat brengen van het geweven laken. Ook daar lagen kiemen voor sociale spanningen. De draperie was dan ook een conjunctuurgevoelige sector, want afhankelijk van de aanvoer van een bepaalde grondstof, de wol, en bovendien kwetsbaar voor de gevolgen van een verscherpte concurrentie. Deze vertaalde zich door een druk op de lonen, zowat de enige productiefactor waarop de ondernemers echt greep hadden.

In het derde kwart van de 13de eeuw kwam aan deze aanhoudende groei zowat overal in Europa een einde. De rentabiliteit van nieuwe ontginningen daalde, de grens van het aantal monden dat door de landbouw nog kon worden gevoed, kwam in zicht. Toch waren tijdgenoten in 1300 zich amper bewust van deze laatste realiteit, die voor historici nu een uitgemaakte zaak is, maar enkel dankzij moderne analyses van graanopbrengsten, monetaire evoluties en prijzen en lonen aan het licht is gekomen. De tijdgenoot van 1300 had wel het aanvoelen, treffend verwoord door de Franse historicus-demograaf Pierre Chaunu, te leven in een '*monde trop plein*'. Tot op het moment dat de gevolgen van de industriële omwenteling bij de aanvang van de 19de eeuw zich lieten voelen, hadden er nooit meer mensen samen in het Westen geleefd. Sociale spanningen van allerlei aard dienden zich aan. Wat voordien vanzelfsprekend was, werd stilaan problematisch. Traditionele grootgrondbezitters kwamen het eerst in de moeilijkheden. Onder hen ook de graaf van Vlaanderen die over een aanzienlijk domein beschikte dat aan de algemene daling van de traditionele agrarische opbrengsten onderhevig was. De vaste rechten op landbouwexploitaties waren in een context van inflatie, geldontwaarding en stijgende prijzen van industriële producten, gevoelig geslonken, met een belangrijk verlies aan inkomen als gevolg.

Een alternatief was om steeds meer een beroep te doen op de belastingen (doorgaans in de vorm van vrijwillig toegestane maar onderhandelde bedden) van de stedelijke onderdanen. Daar lag een belangrijk fiscaal potentieel verborgen. Reeds onder Margareta van Constantinopel, moeder van graaf Gwijde van Dampierre, droegen de vijf grote steden samen voor gemiddeld een vijfde tot een kwart bij in de totale inkomsten van de grafelijkheid. De belangrijkste impuls om de belastingdruk op te voeren, waren de tijdelijk grote behoeften van de

Dampierres ten gevolge van hun geldverslindende dynastieke politiek (de oorlogen en processen tegen de concurrerende dynastie der Avesnes in Henegouwen, maar ook hun participatie aan de kruistochten, bijvoorbeeld). Vooral de stedelingen onder hun onderdanen hadden het subjectieve gevoel dat de gravin en graaf op hun kosten leefden. Bovendien versterkte het heersende fiscale regime dit gevoel nog. De beden aan de graaf werden uit de centrale stadskas betaald, op haar beurt werd deze gevoed met indirecte taksen, de zogenaamde 'assizen', door de tijdgenoten kritisch het 'ongeld' of de '*maletête*' genoemd. Deze hadden betrekking op de consumptie van graan, bier, wijn en op allerhande transacties aan de stadspoorten, de import van de levensnoodzakelijke wol bijvoorbeeld. Deze taksen troffen rijk en arm, een welvarend patriciër en een gewone ambachtsman nominaal even zwaar. Sociaal waren zij uiteraard veel moeilijker om dragen voor wie een relatief bescheiden inkomen had. In deze fiscaliteit school een belangrijke bron voor sociaal ongenoegen dat zich in de eerste plaats keerde tegen de directe stedelijke machthebbers, de schepenen, die uit het patriciaat voortkwamen. Maar ook het inzicht dat uiteindelijk de graaf en zijn schatkist de eindbestemming van een belangrijk deel van deze gelden was, groeide merkbaar.

De fiscaliteit en in meer algemene zin het beheer van de stedelijke financiën zijn een uitstekende verklikker voor de interne spanningen die in de stedelijke samenleving endemisch aan de oppervlakte kwamen. Een gelijkaardige rol vervulden de looneisen, vooral in de textielindustrie. Deze was groot geworden dankzij de wolproductie die onder meer de grote abdijen op hun talrijke schorren en andere voorlopig minderwaardige gronden in de loop van de 11de en 12de eeuw via intensieve schaaпsteelt hadden tot ontwikkeling gebracht. Geleidelijk aan diversifieerde de productie en werd ook wol van hogere kwaliteit en vooral van verder afgelegen gebieden aangevoerd. Daartoe behoorde ook de Engelse kwaliteitswol, vooral uit de Cotswolds en Shropshire, die vanaf ca. 1280 in toenemende mate in de Vlaamse draperie werd aangewend. Dit met de uitdrukkelijke bedoeling lakens van steeds hogere kwaliteit af te leveren. In de gewijzigde concurrentiepositie van het Vlaamse laken op vooral de mediterrane markten leek een toenemende specialisatie en opvoeren van de kwaliteit de meest zekere uitweg. De Vlaamse industrie kreeg daardoor niet enkel intern af te rekenen met een grotere druk op de loonvorming, extern werd ze ook afhankelijk van de Engelse wolaanvoer. Deze sterke afhankelijkheid van zowel de economische als van de politieke conjunctuur heeft vanaf ca. 1280 tot een golf van sociale onrust en intern stedelijke opstandigheid gevoerd die zowat alle grote Vlaamse en Noord-Franse textielcentra heeft beroerd. De lijst is indrukwekkend: Provins in Champagne 1279, Doornik in 1279-1281, Dowaaï, Brugge, Ieper, Gent, Sint-Omaars, Atrecht in 1280, Damme, Rijsel, Cambrai, Atrecht, Brussel, Luik en Sint-Truiden in 1285, Rouen in 1281 en 1292, Laon in 1295, Calais in 1298, Saint-Quentin in 1293: het leek wel alsof in de laatste twee decennia van de 13de eeuw de Vlaams-Picardische ruimte, met betekenisvolle uitlopers naar Brabant en Luik, door een epidemie van sociale bewegingen was aangetast. Vele van deze bewegingen waren in de feiten een nogal verward samengaan van

sociaal-economische eisen met algemeen politiek ongenoegen dat in de eerste plaats tegen de plaatselijke regerende elites was gericht. De fiscaliteit en het beheer van de stedelijke financiën leverden daarbij vaak de inspiratie voor het collectieve ongenoegen. Het concrete verloop van de onlusten doet dan weer meer denken aan een mengeling van carnavaleske manifestaties, banaal straatgeweld en rituele politieke afrekeningen. Dit blijkt onder meer uit de benamingen waaronder dergelijke manifestaties bekend staan: de 'cockerulle' van Leper uit 1280 of de 'moerlemaaiie' van Brugge uit hetzelfde jaar bijvoorbeeld. 'Cockerullen' betekent roepend en ongeordend door de straten optrekken, 'moerlemaaien' verwijst dan weer naar het molenwiekend met de armen aan een charivari-achtige optocht deelnemen. In vele van deze stedelijke conflicten viel ook op hoe bij herhaling delen van de heersende elite er in slaagden grote groepen van het 'gemeen' voor de eigen kar te spannen en als stoottroepen te gebruiken in een interne afrekeningen met andere patriciërs. Objectieve klassegebonden tegenstellingen waren aanwezig, maar leidden niet steeds, eigenlijk zelden tot een duidelijke partijvorming langsheen deze breuklijn. Andere vormen van solidariteit, die volgens familiale of professionele logica, soms ook volgens samenlevingsvormen verliepen doorkruisten het beeld. De tijdgenoten circa 1300 keken met andere woorden niet echt op van enig collectief tot uiting gebracht ongenoegen, er hing een diffuse 'prerevolutionaire' stemming in de lucht. Dat met de ernst van de achterliggende sociaal-economische motieven van al deze manifestaties van ongenoegen terdege rekening werd gehouden, bewijst de tussenkomst van de graaf na elk van deze opstanden.

De uitbouw van een 'moderne staat'

De graaf, Gwijde van Dampierre, had verschillende scenario's te respecteren die tot op zekere hoogte tegenstrijdige belangen dienden. In de eerste plaats was hij als landsheer verantwoordelijk voor het algemeen welzijn. Elk moment van verzwakking van de steden omwille van interne conflicten, was voor de graaf een uitgelezen kans om zich te mengen in de samenstelling van de heersende oligarchie en om te pogen schepenen aan het bewind te krijgen die bereid waren zijn politiek en zijn belangen te dienen. Voor alles uiteraard op het terrein van de fiscaliteit. Van plooibare stadsschepenen kon de graaf een vlotte instemming met zijn vraag om nieuwe bedden verhoppen. En dit laatste was essentieel om, zoals we reeds aanstipten, in de grote geldelijke behoeften van de talrijke Dampierres te voorzien. Ongetwijfeld heeft het geschipper van Gwijde en zijn administratie het probleem nog acuter gemaakt.

De zaak nam in de grootste stad van het graafschap, Gent, een voor de graaf hoogst onaangename wending toen de XXXIX, de oude schepenbank van de stad gedomineerd door de gesloten elite van patriciërs, bij het Parlement van Parijs, de hogere rechtsinstantie, in beroep gingen. Het Parlement van Parijs werd in theorie voorgezeten door de Franse koning. Een beroep op het Parlement bracht de zaak derhalve ook in politiek vaarwater. Daar is ze dan ook gebleven: in 1279 ging de graaf in op een hernieuwde vraag van het Gentse gemeen. Dit zijn de groepen die uitgesloten waren van politieke inspraak en door

de patriciërs buiten bestuur en beheer werden gehouden. Uit deze groepen zouden na 1302 vooral de in ambachten georganiseerde middengroepen doorbreken. De oude XXXIX werd op 8 september 1280 nogmaals vervangen door een bewind van zeven gezworenen – een uitzonderingsmaatregel in het licht van de algemene sociale spanning in de meeste Vlaamse steden. In Gent, maar terzelfder tijd in Brugge voerde het standpunt van de graaf contra de oude oligarchie en pro het 'gemeen', tot de geleidelijke vorming van wat als een profgrafelijke partij kan worden genoemd. Aan het einde van de Brugse opstand, de 'Moerlemaaië', op 25 mei 1281, voerde Gwijde een nieuwe keure in: het centrale gezag, het zijne, werd versterkt, forse boetes die de grafelijke schatkist spijsden, werden opgelegd. Een gelijkaardig scenario werd in de nasleep van de 'cockerulle' aan leper opgelegd. Op het eerste gezicht stond de graaf sterk: het patriciaat was door onderlinge vetes verdeeld, zijn greep op de stedelijke financiën leek stevig verankerd. Maar ook de legisten achter Filips IV van Frankrijk hadden zich gerealiseerd dat door een juridische guerilla voor hun vorst voordeel te halen viel uit deze geladen situatie. Door een ordonnantie van 19 december 1298 verleide de koning de Vlaamse ambachten: hij bepaalde in deze tekst immers dat de zo gevoelige controle op de stadsfinanciën, steen des aanstoots sinds enkele decennia, effectief diende te worden uitgevoerd. In theorie had de graaf dit toegestaan, maar in de praktijk was deze bepaling zo goed als dode letter gebleven. Ook de vervanging van de Gentse oude XXXIX sleepte in de feiten aan: aanvankelijk had het Parlement de maatregel terzake van de graaf, daterend van 1280, ongedaan gemaakt. Maar toen Gwijde op 1 juli 1288 nieuwe modaliteiten wou opleggen, reageerde Filips op een nieuw Gents beroep door een koninklijk ambtenaar aan te stellen die in Gent orde op zaken zou zetten en de stad diende te beschermen tegen grafelijke willekeur. Een beproefd recept dat de koning in latere jaren opnieuw zou toepassen. Het leek er op neer te komen, indien we de hele periode sinds het begin van de regering van Filips IV overschouwen, dat er van een duidelijke koninklijke strategie sprake was. Geleidelijk aan ontnamen de koning en zijn gehaaide legisten aan de graaf het initiatief en scoorden bij de Vlaamse publieke opinie, nu eens bij de ene dan weer bij de andere groep. De jonge, ambitieuze Franse koning wierp zich, ondanks de afstand tot de Vlaamse onderdanen, vaak op als een efficiënter bestuurder, ten nadele van de oude Vlaamse graaf. Gwijde was bovendien verzwakt door zijn betrokkenheid in 'buitenlandse' scenario's (de strijd met de Avesnes, en de Engelse belangen van zijn onderdanen) die andermaal de Franse koning een basis boden voor inmenging en verstoring van de politieke verhoudingen in Vlaanderen.

Het graafschap Vlaanderen was en bleef een van de Franse kroon gehouden leen, dat net als andere grote feodale vorstendommen aan de druk vanuit het centrum van de koninklijke macht, Parijs, onderhevig was. In Parijs beschikte de koning over een opmerkelijke schare van vaak universitair gevormde technocraten, de zogenaamde legisten, die vertrekkend uit de principes van het Romeins Recht zijn absolute machtsaanspraken in concrete politieke maatregelen omzetten. Onder koning Filips IV was deze tendens zeer

uitgesproken, het adagium 'le roy est empereur en son royaume' werd onder deze regering tot dominant politiek principe verheven. Het verwoordt in de vorm van een boutade de aanspraak van de Franse koning op imperiale, dit is quasi ongecontroleerde soevereine macht, als was hij de keizer, erfgenaam van de oude Romeinse keizerlijke waardigheid. Dergelijke principes brachten hem, net zoals de Duitse keizers in de voorafgaande eeuwen, in conflict met de andere pan-Europese macht, die van de paus, maar ook daar boekte de Franse kroon sterke terreinwinst. Aan het einde van de regering van Filips IV de Schone werd de druk op het pausdom nog opgevoerd, in die mate dat de paus zich in Avignon kwam vestigen, in de achtertuin van de Franse kroon als het ware.

Het is evenwel met een van de grote leenheren, de graaf van Vlaanderen – traditioneel een der minst meegaande regionale vorsten in de context van het koninkrijk – dat de Franse vorst in openlijk conflict raakte. Ogenschijnlijk is deze botsing te vertalen in termen van politieke en juridische aanspraken, maar onder de oppervlakte was er ook sprake van een sociaal-economische dimensie. Waar het, zoals zo vaak in politieke conflicten van deze omvang, om draaide, was het verwerven van een monopolie op belastingheffing. De welvarende Vlaamse stedelijke economie in een afhankelijkheidspositie dwingen, was voor de Franse kroon zonder meer een na te streven doel. Dit leek binnen handbereik. Wanneer een moegetergde Gewijde van Dampierre in 1297 eindelijk zijn leenverplichtingen opzegde en kort nadien door zijn kersverse Engelse bondgenoot in de steek werd gelaten, leek weinig de Franse opmars te kunnen tegenhouden. Bij de aanvang van 1301 was het Vlaamse leger uitgeteld, en waren de voornaamste leden van het geslacht Dampierre, waaronder de graaf Gwijde zelf en zijn oudste zoon en erfopvolger, Robrecht van Bethune, gevangen gezet in Frankrijk. Filips IV kon als direct heerser de nieuwe aanwinst van het kroondomein komen overschouwen. In een soort rondgang van de nieuwe eigenaar werden de grote Vlaamse steden, Gent en Brugge, door de Franse vorst en zijn gevolg bezocht. Toen al voerden manifestaties van fiscaal ongenoegen, zeker in Gent – in Brugge kwam het aan de macht zijnde patriciaat brutaal tussen om te beletten dat het dezelfde weg zou opgaan –, de boventoon. Wanneer de Franse vorst een zeer onpopulair en ook politiek onhandig plaatsvervanger in de figuur van de graaf van Saint-Pol, Jacques de Chatillon, aanstelde, kon een reactie niet uitblijven. Deze zou vooral in Brugge tot een dramatisch ontknoping leiden. In Brugge was het gevoelen de prijs te moeten betalen voor de Franse inhuligheid wellicht wat meer uitgesproken, bovendien trad aan het hoofd van het Brugse gemeen een wever, Pieter de Coninck, aan, die een groot persoonlijk charisma aan een doordachte politiek koppelde en de eisen van het Brugse gemeen kon afstemmen en met succes verwoorden. Brugge was, zeker nadat in pure commandostijl een deel van het Brugse gemeen hardhandig met de Franse bezettende troepen in de zogenaamde 'Brugse Metten' van 18 mei 1302 had afgerekend, in een positie terecht gekomen waarin de stad enkel nog de vlucht naar voren overbleef: een open confron-

tatie met het machtigste ridderleger van het ogenblik, de 'ost' (het op feodale basis samengestelde) Franse koninklijke leger. Brugge kreeg door een tijdelijke alliantie met de meer combatieve leden van het geslacht der Dampierres het grootste deel van het graafschap mee, maar toch waren de krijgskansen voor de Vlamingen wanneer de twee legers in Kortrijk op 11 juli 1302 tegenover elkaar kwamen te staan, zeer gering.

1302: clash tussen naties of klassenstrijd *avant la lettre?*

Het spectaculaire gebeuren van 1302 en de onverwachte Vlaamse overwinning heeft, zowel bij de tijdgenoten als in de latere literatuur, heel wat beroering veroorzaakt. Een der meest omstreden punten was het al dan niet vermeende 'nationale' dan wel 'sociale' karakter van het gebeuren. Recent onderzoek naar natievorming heeft duidelijk gemaakt, dat ook op dit vlak constructie aan de orde is: naties zijn geen 'natuurlijke' gegevens die boven of beter nog buiten de geschiedenis zouden staan. Integendeel: ze zijn doorgaans tactisch bepaalde constructies, projecties van belangen en schermen waarachter andere strategieën schuilgaan. In de mate evenwel dat ze een succesverhaal zijn, en grote groepen van bepaalde samenlevingen kunnen mobiliseren, worden ze tot een 'feit' dat een eigen leven leidt. Het is niet hieraan de orde om dit proces, toegepast op de casus Vlaanderen circa 1302 uit te werken, mocht dit na het recente onderzoek van zowel Véronique Lambert als van Jo Tollebeek überhaupt nog nodig zijn. Wel dient de aandacht erop getrokken dat de 'nationale' interpretatie van 1302 mede verantwoordelijk is voor het grote historiografische gewicht dat op de hele zaak rust. Of het nu gaat om de visie dat (in de bewoordingen die door niemand minder dan Henri Pirenne zijn gelanceerd) het in 1302 in essentie gaat om een 'democratische' omwenteling, of om een vroege manifestatie van de emancipatie door Nederlandstaligen van het juk dat door een Franstalige elite is opgelegd: zowat allemaal leren ze meer over de periode en de sociale context waarbinnen de advocaten van deze visies dienen gesitueerd te worden, dan over de ware inzet van het conflict. Het is in dit verband onthullend vast te stellen hoe een gezaghebbend auteur als Henri Pirenne in zijn 'Histoire de Belgique' met enthousiasme – en zijn taal is ook nu, een eeuw na conceptie van de eerste delen van dit 'magnum opus', nog steeds meeslepend – over de Vlaamse ambachtslieden die in 1302 in Kortrijk het Franse ridderleger hebben verslagen, schrijft. Pirenne vergelijkt hen in hun gedrevenheid en motivatie met de Franse revolutionairen die, in de jaren volgend op 1789, de krachten die hun prille revolutie kwamen bedreigen, hebben afgewend. Als hij evenwel diezelfde ambachten beschrijft in de decennia volgend op 1302, dan komt hij woorden tekort om hun economische kortzichtigheid te veroordelen. Hier is duidelijk de liberale bourgeois van het einde van de 19de - begin 20ste eeuw aan het woord, de zoon van een textielondernemer uit Verviers in wiens ogen de 'revolutionaire' middeleeuwse Vlaamse wevers even gevaarlijk waren voor

de elite uit hun tijd, als de Commune van 1870 voor zijn eigen klassengenoten. Het is overigens met deze Commune als maatstaf dat de burgerlijke historici van de generatie Pirenne (en nog enkele generaties daarachter, die evenzeer burger waren gebleven) op de verschillende, en voor het graafschap Vlaanderen talrijke manifestaties van collectieve opstandigheid in de late Middeleeuwen neerkeken: 'classes populaires, classes dangeureuses'. Het moge al vanuit de korte voorafgaande paragrafen duidelijk zijn, dat '1302' het resultaat is van een uiterst complex gebeuren, waarin verschillende conflictlijnen, die zich in een aan grote mutaties onderhevige samenleving voordeden, samen komen. '1302' herleiden tot enkel een botsing tussen twee naties, of taalkundig bepaalde entiteiten, enerzijds, of er een voorafspiegeling van de klassenstrijd in zien anderzijds – beide zijn niet-aanvaardbare reducties van een veel complexere realiteit.

Wat wel een feit is, is dat de 'nationale' interpretatie op een veel nadrukkelijker wijze verspreid is geraakt, ook al omdat ze in de hele parawetenschappelijke praxis van herdenkingen is binnengedrongen. De 'sociaal-economische' interpretatie is dan weer in de onderstroom gebleven. Ze is amper doorgedrongen in wetenschappelijk middens, die wat de traditionele mediëvistiek aanbelangt, zeker in België, amper door het marxisme zijn beroerd. Het is dus nog steeds nuttig te wijzen op zijn minst op de sociaal-economische realiteit van de gebeurtenissen van '1302': deel van de inzet was greep te krijgen op de toen nog erg welvarende en meerwaarde producerende Vlaamse stedelijke economieën.

Een tweede motief om de sociaal-economische realiteit die achter '1302' schuilgaat, niet te vergeten, gaat schuil in het feit dat '1302' de organisaties der ambachten in het voetlicht van de geschiedenis plaatst. Ook hier is een heel verhaal te vertellen over de historiografische beladenheid van de term: de ambachten zijn – mede door de corporatistische geïnspireerde maatschappelijke experimenten van de jaren '30 en '40 van de twintigste eeuw, zeg maar de fascistische fascinatie voor de corporatieve wereld, waarin de ambachten der Middeleeuwen als een soort van historische voorloper en bij momenten als legitimatie werden misbruikt – voor decennia in de vergetelheid beland. Recent heeft de historische wetenschap hen echter herontdekt en, ditmaal geïnspireerd door de verworvenheden van de sociale geschiedenis, bestudeerd als een typisch stedelijke vorm van maatschappelijke solidariteit, die wel in omvang en draagwijdte zeker beperkt, maar toch in het hart van de stedelijke samenleving te situeren is. Dit laatste op deeltherreinen die het directe actieterrein van de organisatie en controle van de arbeid, ver overstijgen: de sociale voorzieningen (armenzorg), de stedelijke politiek (representatie in de bestuursinstellingen), de rechtspraak (concrete controle en sanctionering van arbeidsomstandigheden), de cultus (broederschappen), de culturele voorzieningen (band met cultuurproducenten van allerlei slag). De ambachten realiseerden, alvast in de grote Vlaamse steden, in de jaren die volgden op 1302 en ten gevolge van wat in Kortrijk gebeurde, hun politieke

doorbraak. Tot aan het opleggen van de sterk gecentraliseerde, op absolutistische principes gebaseerde staat van de Habsburgse vorsten in de 16de eeuw (Karel V, Filips II), zijn de ambachten een van de kerngegevens van de stedelijke politieke instellingen en indirect, via het systeem van standenvetgenwoordiging, van de landelijke representatieve instellingen (de Leden van Vlaanderen, de Staten-Generaal) gebleven. Hun invloed op de stedelijke politiek heeft in belangrijke mate bijgedragen tot het tot stand komen van een typerende politieke cultuur in de Nederlanden, gebaseerd op quasi permanent overleg tussen vorst en onderdanen. Maar ook op momenten waarop dit overleg onmogelijk werd gemaakt of in een impasse dreigde terecht te komen, bleef deze mondigheid een factor van belang, die zich via een opmerkelijke traditie van opstandigheid en rebellie heeft gemanifesteerd. De opstandige stedelingen die het in de 14de eeuw opnamen tegen de graven van Vlaanderen, in de 15de tegen de Bourgondische hertogen, in de 16de tegen de Habsburgse koningen en keizers, zijn de erfgenamen – in alle geval ideologisch en in vele gevallen ook letterlijk – van de ambachtslieden die hun belangen en die van hun stad op het slagveld van Kortrijk hebben veiliggesteld. Dat de uitkomst van al dit geweld tussen vorsten en onderdanen in de oude Nederlanden door een heleboel toevalligheden, van zowel strategische als van dynastieke aard, tot de uitbouw eind 16de-begin 17de eeuw van een formele Republiek in de handen van stedelijke elites heeft gevoerd, is niet een der minste resultaten van deze prerepublikeinse agitatie in een der meeste geürbaniseerde delen van West-Europa – die derhalve voor mutaties sterker gevoelig waren. Het is foutief om dit alles, in de traditie van Pirenne, als democratisch te bestempelen – in de dominerende betekenis die het woord sinds de uitbouw van de Westerse parlementaire regimes in de loop van de 19de eeuw heeft gekregen. Wel staat vast dat '1302' en de vele opstanden die er op zijn gevolgd, mijlpalen waren in de uitbouw van de idee van collectieve verantwoordelijkheid voor 'le bien public', het gemenebest van politiek mondige burgers, waarbij de fiscaliteit en andere economische belangen tot de kernbelangen behoorden.

1302 and all that: gevolgen en effecten

Een der belangrijkste gevolgen op intern stedelijk vlak, maar met belangrijke repercussies voor wat op het niveau van het graafschap plaatsgreep, is de zonet behandelde politieke doorbraak van de ambachten. Na zowat twee generaties verschillende formules van medebeheer te hebben uitgeprobeerd, is circa 1360 in de meeste steden een systeem van evenredige vertegenwoordiging tot stand gebracht. Dat heeft het alvast uitgehouden tot in de eerste decennia van de 16de eeuw toen Karel V vanuit zijn standpunt orde op zaken heeft gesteld en geprobeerd heeft, tevergeefs zoals achteraf zou blijken, om deze verworvenheden terug te schroeven.

Een tweede, op korte termijn werkzame effect is terug te vinden in het vredesverdrag dat onvermijdelijk volgde op de vijandigheden. Na de Slag bij Kortrijk

hadden nog vele militaire confrontaties plaats, tot in 1304 bij een volgende direct militair treffen tussen de twee legers in de slag op de Pevelenberg – Mons en Pévèle in het huidige Noord-Frankrijk – op zijn minst de verloren eer van koning Filips IV de Schone was gered. Op 23 juni 1305 werd dan na een omstandig onderhandelingsproces, het fameuze verdrag in Athis-sur-Orge (in de buurt van Corbeil) in aanwezigheid van Filips IV afgekondigd. De tekst van de Vrede van Athis heeft meer weg van een veroordeling van Vlaanderen door de Franse kroon, dan van een vredesvergelijk. De volgorde waarin de verschillende bepalingen in de tekst voorkomen onthult op zich al veel over wat uiteindelijk als fundamenteel werd beschouwd: alles draaide in eerste instantie om de herstelbetalingen die de Franse koning eiste. Een jaarlijkse rente van 20.000 ponden met het graafschap Rethel als onderpand, verder een som van 400.000 ponden te betalen binnen vier jaren. Jaarlijks zouden de Vlamingen ook op hun kosten de koning een contingent van 600 ruiters ter beschikking stellen die hij waar hij het wou kon inzetten. Komen dan bepalingen die specifiek de stad Brugge troffen, speciaal gevisieerd omwille van de 'Brugse metten': 3.000 Bruggelingen die als meest schulddigen konden geïdentificeerd worden, dienden een strafbedevaart te ondernemen, waarvan 1.000 'outremer'. De versterkingen van de grote Vlaamse steden, Gent, Brugge, Ieper, Rijsel en Dowaaï dienden voor midden 1307 te worden ontmanteld en nooit meer opnieuw opgericht. In ruil beloofde de koning de drie Dampierres die nog in gevangenschap verbleven, te zullen vrijlaten. Vooreerst dienden alle Vlamingen, edelen en stedelingen ouder dan 14 jaar plechtig te beloven nooit meer tegen de Franse koning in opstand te zullen komen, op straffe van confiscatie van hun bezit en van het graafschap als dusdanig. Tot de Vrede zal zijn nageleefd, houdt de koning de kasselrijen van Rijsel, Dowaaï en Béthune en de burchten van Kassel en Kortrijk in zijn bezit. Alle partijgangers van de koning, de Leliaards, zullen volledig gecompenseerd worden voor de schade die ze in de loop van het conflict hebben opgelopen.

Zoals wel meer gebeurde met de grote juridische teksten uit de Middeleeuwen, gaapte er een kloof tussen wat in theorie werd voorzien en wat uiteindelijk realiteit werd. De Vrede van Athis werd door de Vlaamse steden aangevoeld als een verraad door de Dampierres en een groot bedrog vanwege de Franse legisten. De onmiddellijk hierop volgende jaren stonden dan ook in het teken van het al dan niet aanvaarden van het verdrag of van bepaalde onderdelen ervan. Een ding hadden de Franse koning en zijn raadgevers al gerealiseerd: van de tijdelijke eendracht bleef in Vlaanderen zo goed als niets meer over. De vroegere bondgenoten, de Dampierres en het stedelijk 'gemeen', stonden net als in de jaren 1280 opnieuw tegenover elkaar; het kwam er voor de koning op aan uit deze gunstige tactische positie zoveel mogelijk en vooral letterlijk 'munt' te slaan. Naarmate de staatkundige honger van de Franse koning andermaal duidelijk werd en zich vertaalde in de koppeling van financiële eisen en territoriale ambities, groeide het verzet. Ook op het collectieve vlak kostte de Vrede van Athis de Vlaamse steden karrenvrachten geld: de Franse koning had immers vermeden om in de tekst preciseringen op te nemen over de muntsoorten en ook niet over wat bij eventuele muntaanpassingen diende te gebeuren. In de

maanden volgend op de aanvaarding van de Vrede liet Filips IV de munt zo aanpassen dat de schuld in reële munt verdrievoudigde. De koning begreep ook wel dat het innen van de jaarlijkse renten voor grote praktische problemen ging zorgen. Hij stelde daarom in 1308 voor om de helft van de rente te laten afkopen en met de andere helft (10.000 ponden) stelde hij een ruil voor (de technische term waaronder de operatie bekend werd, luidt 'het Transport van Vlaanderen'): voortaan zou de graaf deze som bij zijn eigen onderdanen innen, in ruil voor afstand aan de Franse kroon van de kasselrijen van Franssprekend Vlaanderen, Rijsel, Dowai en Orchies. De Dampierres waren bereid aan dit scenario mee te werken, omdat het Transport hen een basis bood voor de uitbouw van een moderner en efficiënter belastingsysteem, waardoor ze wat meer druk op de eigen onderdanen konden uitoefenen. Het 'Transport van Vlaanderen' zou, weliswaar met tijdelijke aanpassingen aan de veranderende economische context, voor eeuwen de basis van de Vlaamse overheidsfiscaliteit vormen. Een 'nationalistische' interpretatie van het Frans-Vlaamse conflict heeft deze transactie die bekrachtigd werd in het verdrag van Pontoise dat afgesloten werd op de symbolische datum van 11 juli 1312, geminimaliseerd. De afgestane gebieden waren reeds bezet en wat van het graafschap overbleef, kreeg er een homogeene 'diets' karakter door. De tijdgenoten dachten er anders over: na de afscheiding van Artois onder Filips August bij het begin van de 13de eeuw, was dit alweer een gevoelig verlies van grondbezit ten voordele van Frankrijk. Zowel Robrecht van Béthune, die om die redenen weigerde in 'bezet' Fines begraven te worden, als Jacob van Artevelde in de jaren dertig van de 14de eeuw, als de latere graaf Lodewijk van Male zouden op teruggave aandringen. De huwelijks-politiek van Lodewijk van Male zou, evenwel in een gewijzigde context, met de echtverbintenis van zijn erfdochter Margareta met hertog Filips de Stoute van Bourgondië (in 1369) uitzicht op hereniging bieden.

Om de betekenis van de crisis tussen het Franse koninkrijk en het graafschap Vlaanderen, tegen de achtergrond van belangrijke sociaal-economische evoluties, in te schatten, legt de huidige geschiedschrijving niet langer meer de nadruk op de botsing tussen twee 'naties'. Ongetwijfeld zijn er vele aspecten die op een identificatieproces en een bewustzijn bij de tijdgenoten wijzen, dat zich uit op een wijze die als 'nationalistisch' kunnen worden geïnterpreteerd. Maar deze tekenen blijven diffuus en zijn vaak oppervlakkige signalen van de grondige mutaties die de samenleving in deze cruciale decennia beleefde. Een lange periode van economische groei was immers ten einde gekomen en een herschikking van sociale en politieke macht drong zich op. Dat de spanningen in een uiterste gevoelig, want dichtbevolkt, economisch sterk ontwikkeld en cultureel hoog bloeiend gebied als het kleine graafschap Vlaanderen op dramatische wijze tot ontlading kwamen, hoeft niet te verwonderen. Deze structurele elementen werden evenwel door persoonlijke en familiale strategieën doorkruist. Zonder de vete tussen de Dampierres en de Avesnes, zonder de ambities van de grote Capetingische vorst Filips IV en de gedrevenheid van zijn legisten, zonder de scherpe sociale tegenstellingen en vetes tussen patriciërs en am-

bachtslieden in de Vlaamse steden, zou het verhaal er ongetwijfeld anders hebben uitgezien.

Toch is het zinvol om met wat meer afstand tegenover de feiten de betekenis van '1302' op langere termijn te overschouwen.

Op het eerste gezicht zijn de grote gedupeerden van de hele onderneming de massa van vaak anonieme stedelingen, poorters en ambachtslieden, die in het conflict zijn opgetreden. Met de hoop op lotsverbetering, met politieke en sociale ambities, met veel enthousiasme en overgave en uiteindelijk met een grote onmiddellijke ontgoocheling. Toch zijn hier op lange termijn wellicht de meest wettelijke evoluties aan de oppervlakte gekomen. Kwamen de gehate patriciërs na 1302 vaak terug en bleef het nodig om nog lang strijd voor erkenning en medebestuur te voeren, toch werd de klok niet zomaar teruggezet. '1302' is ook voor de uitbouw van een stedelijke, prerepublikeinse ideologie van belang geweest. In latere conflicten zullen de opvolgers van Breydel en De Coninck, vaak anonieme ambachtslieden en poorters, soms heel herkenbare burgers als Willem de Deken, Zannekin, Jacob en Filips van Artevelde, Jan Yoens, Frans Ackerman ... vaak nadrukkelijk inspiratie halen uit wat in het Frans-Vlaamse conflict expliciet is geworden: de politieke kracht van onderen uit, gelegitimeerd door de inzet van vrije burgers.

Literatuur:

Een recente synthese treft men aan in: Marc BOONE, "Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302" in: R.C. VAN CAENEGEM (red.), *1302. Feiten en mythen van de Guldenstopperslag*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2002, pp. 27-77. Eveneens beschikbaar in een Franstalige versie: Marc BOONE, "Une société urbanisée sous tension. Le comté de Flandre vers 1302", in: R.C. VAN CAENEGEM, *1302. Le désastre de Courtrai. Mythe et réalité de la bataille des Éperons d'or*, Fonds Mercator, Anvers, 2002, pp. 27-77.

Verder zijn nuttig: Jan DUMOLYN, Peter STABEL, "Aan de zijlijnen van een conflict? Gent en het Gentse in 1302" en Véronique LAMBERT, Jan DUMOLYN, "De cruciale decennia in de geschiedenis van een Europese stad. Brugge tussen 1280 en 1302", in: P. TRIO, D. HEIRBAUT, D. VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, pp. 37-79.